

A *tehát()hog*y összetett kapcsolóelem grammatikalizációja

Dolgozatomban egy korpuszadatokra épülő, funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben végzett kvalitatív kutatást mutatok be, amellyel azt igyekszem igazolni, hogy a *tehát()hog*y kifejezés összetett kapcsolóelemmé grammatikalizálódott.

A kapcsolóelemet alkotó két egység diszkrét történeti elemzésével arra keresem a választ, hogy milyen szemantikai és használatbeli sajátosságok motiválhatják az összekapcsolódást. A kutatás eredményei szerint a legfőbb motiváló tényező a tagok jelentése közötti átfedés, amely elsősorban az oksági relációk jelölésében és a jelentések semantikusságában (a tartalomkifejtés, illetve a következtetés/újrakonstruálás/értelmezés műveletének jelölésében) mutatkozik meg, a grammatikalizációt ugyanakkor a két elem gyakori együttes előfordulása is támogatja. Mivel a *hog*y jelentése nagymértékben sematikus, feltételeztem, hogy az összekapcsolódást a *tehát* katalizálta.

A dolgozat második részében a Magyar Nemzeti Szövegtár (a továbbiakban: MNSZ2) adatbázisában vizsgáltam meg a két tag együttállásait: előbb (részben a szoros összekapcsolódás eseteitől elhatárolandó, részben a nagyfokú konvencionáltság alátámasztása érdekében) olyan eseteket vettem sorra, amikor az említett elemek külön tagmondatokban szerepeltek, majd azokat az előfordulásokat vizsgáltam, amelyekben együtt, szoros egységként funkcionáltak. Megállapítottam, hogy a *tehát()hog*y kapcsolóelem mint önálló egység funkciója az értelmezés, a részletező kifejtés, az összefoglalás, illetve a pontosítás bevezetése, valamint hogy a kötőszó mint emergens alakulat diskurzusjelölői funkcióiban is elkülönözéséért értékelhető a *tehát* (alapvetően inferenciajelölő) diskurzusjelölőhöz képest.

Kulcsszavak: grammatikalizáció, összetett kötőszó, diskurzusjelölő, motiváció, művelet

1. Bevezetés

Kutatásom célja a *tehát()hog*y összetett kapcsolóelem grammatikalizációjának vizsgálata. A kutatás során a két összetételi tag összekapcsolódásának nyelvtörténeti megalapozottságát vizsgálom a folyamat motivációit keresve és természetesen a mai összekapcsolódás felől tekintve a folyamatra.

A következőkben először felvázolom a kutatás elméleti keretét, illetve értelmezem a használni kívánt terminusokat (részletesebben kitérve a grammatikalizáció és a diskurzusjelölő fogalmára) (2.). Ezután az egyes összetételi tagok, vagyis a *tehát* és a *hog*y nyelvtörténeti változásait vizsgálom, hogy ezáltal lehetségessé váljon a két szó jelentéshálójának minél árnyaltabb felvázolása, és így megtaláljam azt a közös szemantikai metszetet, amely lehetővé teszi összekapcsolódásukat (3.). Az összekapcsolódásra vonatkozó szakirodalom főbb állításainak összefoglalását és értelmezését követően történeti példákat is tárgyalok az említett jelenségek kapcsán. Forrásaim: az Ómagyar Korpusz (vö. Sass–Simon 2012), azaz a Magyar Generatív Történeti Szintaxis adatbázisa, továbbá a Történeti Magánéleti Korpusz (Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017) és a Magyar Történeti Szövegtár (Oravecz–Váradi–Sass 2014); a továbbiakban sorrendben: ÓMK, TMK, MTSZ. Az egység státusz kialakulásának lehetőségét megeremtő tényezők vizsgálata mellett igyekszem fényt deríteni arra is, hogy mi motiválhatja a két elem összekapcsolódását. A példák egy része a feldolgozott szakirodalomból származik, más részüket pedig az említett korpuszokból vételeztem.

A dolgozat második nagyobb tematikus egységében mai magyar nyelvi anyagon vizsgálom a *tehát* és a *hog*y együttállásait (4.), hiszen a történeti szempontú feldolgozás ér-

vényét ez esetben az adja, hogy az összekapcsolódás tényét is igazolom. A két szó szinkrón együttállásainak számbavételével arra keresem a választ, hogy összekapcsolódásuk milyen egyidejűleg létező és ható mintázatokkal hozható összefüggésbe. Ezen kérdés megválaszolásához a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2) korpuszát használom. Célom a fentiek mellett (és azokon keresztül) annak bizonyítása, hogy a *tehát()hogy* összetett kötőszóként értelmezhető. Emellett vizsgálatom kitér a *tehát()hogy* diskurzusjelölői használatára is. Úgy gondolom tehát, hogy a *tehát()hogy* alkalmas megnyilatkozások (l. Tátrai 2011: 69, 2017: 982) összekapcsolására (Tátrai 2017: 1052).

2. Elméleti keret, terminológiai háttér

A dolgozatban a funkcionális kognitív nyelvészet téziseit követve – ebben a 2017-ben megjelent *Osiris Nyelvtan*-ra (Tolcsvai Nagy 2017a: 23–74) támaszkodom – a nyelvet az emberi tudás részének tekintem, amely a használatban létezik, s alapvetően interszubjektív tudásként és interperszonális cselekvésként fogható fel. A megismerés során az absztrakció, a sematizáció és a prototípuselvű kategorizáció kognitív műveletei mennek végbe; így konstruáljuk meg a világról való tudásunkat, és így működik (mint világról való tudás és mint „a megismerés közege”, vö. Tolcsvai Nagy 2017a: 32) a nyelv is. A választott elméleti keret alapvetéseinek megfelelően az elmeműködés holista felfogását veszem alapul, amely ebben az összefüggésben eleve feltételezi a nyelvi rendszer sémáinak és kategóriáinak (az emergenciából fakadó és különböző mértékű) átjárhatóságát, illetve a hálózatszerűséget. A holista modell megmagyarázza „az eltérő fogalmi szerkezetek motiváció alapján történő összekapcsolását egy-egy nyelvi szerkezetben” (Tolcsvai Nagy 2017a: 31) – ez a megállapítás a dolgozat témája szempontjából különösen fontos. Az absztrahált sémák mindig valószínűségi minták, vagyis a kategóriák mellett ezek is a prototípuselvvel összhangban értelmezhetők, s mivel a gyakoriságon alapulnak, a sémák aktuális megvalósulásaiban bekövetkező változások módosíthatják az adott sémákat.

Ilyen, a konvencionáltsággal (Tolcsvai Nagy 2017a: 59–61) összefüggő és a séma-megvalósulásokon alapuló absztrahálódás történik a grammatikalizációs folyamatokban, így a *tehát* és a *hogy* sémák (motivált) integrálódása esetében is. A konvencionáltság ugyanis növeli az elsáncoltságot, azaz lehetővé teszi az adott nyelvi egység könnyebb megértését és előhívását, valamint erősíti a körülhatároltságát. A nagy példánygyakoriság összefügg a grammatikalizációs folyamat kapcsán gyakran említett (vö. Dér 2005: 33) szemantikai „kiüresedés” jelenségével is, hiszen a konvencionáltság – megfelelő szemantikai feltételek esetén – összekapcsolódhat a jelentés részletezettségének csökkenésével, a sematikus (egyre) nagyobb fokával. Vagyis a grammatikalizálódó kifejezés esetében a gyakoriság növekedése együtt jár a jelentés általánosulásával (a *tehát* esetében a további absztrahálódással), és ennek következtében egyre kiterjedtebbé válhatnak az adott kifejezés összekapcsolódási lehetőségei (vö. Dér 2005: 47–48, 2009, D. Máta 2003b: 422; illetve lásd a későbbi fejezeteket). A már eleve erősen sematikus jelentésű *hogy* esetében az új kapcsolatok hatására a kifejezés kategóriája is megváltozhat (ami a grammatikalizáció egyik lehetséges ismérve): a *teháthogy* mint egység mellérendelő viszonyt fejez ki, míg a *hogy* alárendelőt. Sőt, diskurzusjelölővé válva a *teháthogy* megnyilatkozáskezdő helyzetbe is kerülhet, ami a *hogy* esetében nem jellemző.¹ Ugyanakkor a jelentésváltozás természetesen nem pusztán a gyakoriság függvénye; az absztrahálódás is viszonyokban történik, és a hatása is hálózatos.

A grammatikalizáció szempontjából is fontos a nyelvi kifejezés szerkezeti jellemzőivel együtt a szerkezetet létrehozó műveletek megértése is. Mindez a nyelv interperszonális természetéből és a megértési folyamatokkal való szoros kapcsolatából fakad, illetve azzal is összefügg, hogy a megnyilatkozó a kontextus tekintetbevételével megkonstruált megnyilat-

¹ A *hogy* alárendelő mondatokban előfordulhat mondatkezdő pozícióban is, de ez az elrendezés viszonylag ritka; emellett a tagmondatok sorrendjétől függetlenül a *hogy* kötőszó önmagában mindig tagmondatkapcsoló szerepű.

kozásával a befogadó(k) figyelmét valamely referenciális jelenetre kívánja irányítani (vö. pl. Tolcsvai Nagy 2017a: 57). A nyelvhasználók a műveletekkel kapcsolatos sémákat ezekből a konstruáló gyakorlatokból vonják el.

A mondat megértésének alapvető feltétele, hogy az ábrázolt elemi jelenetben feldolgozzuk például a figyelem előterébe helyezett entitást, amelyen keresztül a figyelem eljut a célszerkezethez. Ez a kognitív ösvény alapvetően összefügg a kifejezések által megnyitott fogalmi tartományokkal és a referenciapont-szerkezettel. A kognitív ösvény alapsémája a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL képi séma; a nyelvi kifejezések egymásra következése – a sorrend (a szórend és pl. a tagmondatok sorrendje) gyakran analóg a térbeli viszonyokkal.² Az, hogy a kognitív ösvény sémája (a nagyfokú konvencionáltság következtében) mentálisan könnyen hozzáférhető, összefüggésben állhat például az oksági viszony kifejezésére szolgáló kötőszavak jelentésének absztrahálódásával, hiszen a kognitív ösvény sokszor térbeli érintkezésen vagy időbeli egymásra következésen alapul. Ugyanígy a kognitív ösvény sémáját követi a kontextualizáló és a kontextualizált hálózatrész közötti viszony (Imrényi 2017: 743–758): a kontextualizáló kifejezés (pl. egy mellérendelő kötőszó vagy egy diskurzusjelölő) segít annak megértésében, hogy a megnyilatkozó hogyan kívánja beilleszteni a jelenetet a diskurzus folyamatába, és ezzel együtt milyen értelmezést kínál fel a befogadó(k) számára.³ Vagyis a kontextualizáló kifejezés azt a módot határozza meg, ahogyan a megnyilatkozó a figyelem előterébe állított jelenetet (a kontextualizált hálózatrészt) hozzáférhetővé teszi, így végigvezetve a befogadót a kognitív ösvényen a célszerkezethez.

Az előbb felvázolt gondolatmenet a dolgozatban vizsgált *tehát* szó történetének, grammatikalizációs folyamatának leírását is megalapozza (részletesebben lásd: 3.1.). A grammatikalizációelméletek szemléletét alapul véve – elsősorban Dér (2005) nyomán – a nyelvi leírás során egymással összeegyeztethetőnek tartom tehát a szinkrón és a diakrón aspektust, hiszen ez a két perspektíva egymásból építkezik. A grammatikalizáció legáltalánosabb megfogalmazásban olyan nyelvváltozási folyamatként ragadható meg, amelynek során „erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben lexikai vagy kevésbé grammatikai/pragmatikai nyelvi egységekből grammatikaibb/pragmatikaibb egységek jönnek létre úgy, hogy szorosabb egység alakul ki az elemek között” (Dér 2008: 117). Vagyis a grammatikalizáció elsődlegesen szemantikai-pragmatikai változás, de ezek a változások bizonyos esetekben szerkezeti (formai) átalakulással is járhatnak (l. Dér 2005: 45). A *tehát()hogyművelet* esetében a (folyamatban lévő) formai átalakulást az jelzi, hogy – a kategóriaváltással összefüggésben – bizonytalanná vált a szó helyesírása: a szinkróniában nem egyértelmű, hogy összetett szóról vagy szókapcsolatról van-e szó. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy ez elsősorban valóban csupán helyesírási kérdés, amelynek alapján nem lehet egyértelműen és biztosan következtetni az értelmezésbeli változásokra. Az összetétellé válás – vagyis adott esetben az egybeírás – ikonikusan jelzi a fogalmi közelség mértékének növekedését (vö. Kugler–Simon 2017), ugyanakkor a funkcionális értelemben vett összetett kötőszóvá válásnak, a lexikalizálódásnak nem feltétele sem az, hogy az egyes beszélők szükségét érezzék az egybeírásnak, sem pedig az, hogy ez az írásmód általánossá, illetve kodifikálttá váljon.

A grammatikalizáció jellemzően nem jár együtt a jelentés kiüresedésével, kifakulásával, „szegényedésével” (Dér 2005: 51), hiszen a grammatikalizálódó elem a folyamat során egyrészt új jelentéssel és/vagy funkcióval bővül (vö. „Loss and Gain”-modell, Sweetser 1988),

² „A műveleti feldolgozás egy nyelvi szerkezeti méret fölött már érzékelhetően temporális, időben történik, ezért az egymásra következésnek, az abból kialakuló kognitív ösvénynek van szerepe a megértésben. Ezen a kognitív ösvényen keresztül épül föl a beszélő és a hallgató (a kontextualizáló) számára mentálisan a mondat” (Tolcsvai Nagy 2017b: 455). A mondatkezdés ilyen értelemben a fogalmi tartományok megnyitását végzi, és semleges kiindulópontként szolgál, vagyis értelmezésében FORRÁSKÉNT érthető, melyből a kognitív ÖSVÉNY követésével a CÉL-szerkezethez jutunk.

³ Lehetséges az utólagos kontextualizálás és az újrakontextualizálás is, de ezek feldolgozása a fent vázoltakhoz képest valószínűsíthetően komplexebb folyamat.

másrészt bizonyos mértékig rendszerint megőrzi a korábbi jelentését is – ahogy ez a dolgozatban vizsgált kifejezés(ek) esetében is látható lesz.

Végül pedig tisztázni kell a diskurzusjelölő fogalmát is, hiszen feltevésem szerint a *tehát* (*hogy* diskurzusjelölőként értelmezhető. A diskurzusjelölőkhöz kapcsolódó terminológiai problémákat – így például a *diskurzuspartikula* vagy a *pragmatikai jelölő* megnevezésekkel való összevetést (lásd Dér 2009) – a jelen dolgozat keretei között nem tárgyalom részletesen. Kutatásom során abból a felfogásból indulok ki (vö. pl. Keszler (szerk.) 2000), hogy a diskurzusjelölés több szófaj funkciója is lehet (vö. Kugler 2000: 279, Keszler 2000: 74, Schirm 2009a: 895), azaz nem szófaji, hanem funkcionális-pragmatikai kategóriáról van szó.⁴ A diskurzusjelölők két diskurzusszegmenst kapcsolnak össze: egy olyan két helyiértékű viszony tagjai, „melynek egyik argumentuma az általuk bevezetett diskurzusrészben található, a másik valahol a korábbi diskurzusban (nem okvetlenül a közvetlenül megelőző részben szerepel, és akár nem nyelvi előzményként is létezhet)” (Dér 2009: 211), s a kettő közti viszonyt jelzik, valamint pragmatikai viszonyokat is jelölhetnek. Művelői szempontból ez a funkciójuk hasonlít a mellérendelő kötőszók (pl. a *tehát*) funkciójához – amennyiben éppúgy kontextualizálnak (vö. Imrényi 2017: 752), mint az említett kötőszók (vö. Balogh 2000: 274–275) –, azonban a diskurzusjelölők nagyobb diskurzusszegmensek közötti kapcsolatot képesek explikálni. Ez a szempont bizonyos esetekben alkalmas lehet arra, hogy elkülönítsük egymástól egy adott egység mellérendelő kötőszóként és diskurzusjelölőként való használatait (vö. pl. Kurucz 2019). Ennek megfelelően elvetem azt a pszicholingvisztikai kutatásokban, illetve a nyelv-művelői írásokban gyakran megjelenő szemléletet, amely a diskurzusjelölőket funkció nélküli töltelékszavaknak tartja; a diskurzusjelölőként használt nyelvi egységek számos különböző funkciót tölthetnek be például a diskurzusszervezéssel vagy az attitűdjelöléssel összefüggésben, illetve a beszédtervezési folyamatok során (a beszédtervezési diszharmónia feloldásában). (A pszicholingvisztikai megközelítésről bővebben lásd pl. Gósy 2005: 95–116.)

3. A *tehát* és a *hogy* nyelvtörténeti vizsgálata

3.1. A *tehát*

A *tehát* (*hogy*) összetett kapcsolóelem a szinkrón elemzés számára kétfagú abban az értelemben, hogy a mai nyelvhasználó nem ismer fel szerkezetet a *tehát* komponensben. Azonban a *tehát* a TESz. tanúsága szerint maga is összetett szó: előtagja a **ta-* ~ **to-* távolra mutató névmástő (vagyis egy eredetileg a térrel kapcsolatos kifejezés, vö. *távol*, *túl*, *tova*), utótagja pedig a *hát* határozószó, amely abból a **ha-* ~ **ho-* névmástőből alakult ki veláris *-i* lativusi és *-t* locativusi raggal, amelyből a *hogy* is keletkezett (TESz. *tehát*). D. Mátyai (1991: 421) szerint az eredetileg *tahát* formában használt összetétel (a helyhatározószó-jelleg megerősítésére) a nyomatékosítást szolgálta.

A *hát* eredeti jelentését illetően a TESz. bizonytalan, de a **ta-* ~ **to-* tőhöz hasonlóan ez esetben is a helyhatározószói jellegét tartja valószínűnek, emellett a *tehát* eredeti funkciójaként is a helyhatározószói funkciót említi. Vagyis az időbeli egymásra következést kifejező jelentések feltehetően a térre utaló jelentések metaforizálódásával álltak elő. Mindez összefüggésbe hozható a funkcionális kognitív nyelvészet embodiment-fogalmával (testesültség; vö. Tátrai 2017: 902–906), illetve azzal, hogy a konkrét téri tapasztalat alapvető és elsődleges a más jellegű tapasztalatokhoz képest.

A *tahát* első adatolható előfordulásában (a 14-15. század táján) már 'akkor' jelentésű elemként jelenik meg (a hangtani változás: *a > o*, illetve *a > ě > e*; a később kialakuló szten-derd nyelvváltozatba ez utóbbi, *e-t* tartalmazó forma terjedt el, lásd TESz. *tehát*). Ebben a

⁴ Schirm Anita (2009b) a *hát* kapcsán kitért a partikulák és a diskurzusjelölők közötti viszony kérdéskörére is: felfogása szerint a partikula grammatikai, míg a diskurzusjelölő funkcionális-pragmatikai alapon elkülönített kategória, s így (bár előfordulnak átfedések) a két terminus, illetőleg az általuk jelölt két kategória nem feleltethető meg egymásnak.

jelentésben alárendelő szerkezetekben volt jelen. Ezt követően vált mellérendelő következtető kötőszóvá (a második tagmondat élére kerülve). Érdeemes ugyanakkor megemlíteni, hogy hasonló alárendelői szerepben a tagmondathatár eltolódásával könnyebben kapcsolódhat össze egymással az utalószó és a kötőszó; így alakult ki például az *úgyhogya* elem is (D. Máta 2003b: 423). Ez az előzmény – a diskurzusjelölővé válással együtt – alapjául szolgálhat a dolgozatban vizsgált összekapcsolódásnak.

A *tehát* 'akkor' jelentésű kötőszóvá válása az ómagyar korban zajlott (D. Máta 2003b: 422), következményes kötőszóként a szakirodalom ugyanakkor csupán a középmagyar kortól tartja számon (D. Máta 2003c: 656). A jelentésváltozás alapja, hogy az események időbeli érintkezése sok esetben az események hatásláncával, illetve a közöttük fennálló ok-okozati viszonytal is együtt jár: az időben egymást követő események között gyakran oksági viszony (is) tételezhető, így az időbeli egymásra következés jelölése ikonikus motivációval (Langendonck 2007) kiterjeszhető az ok-okozati viszony jelölésére is. Ez a „pragmatikai következtetés” épült be a szó jelentésébe, vagyis a következtetéssel összefüggő alkalmi jelentés előbb mellékjelentéssé, majd főjelentéssé vált („szemantikaisult”, vö. Déry 2005: 56).⁵

A *tehát* kötőszóban felismert *hát* elem a jelentésváltozásnak eddig a szakaszáig a *tehát* jelentésével azonos folyamaton ment végig: feltételezhetően helyhatározószóból lett időhatározó-szó, majd következtető kötőszó (TESz. *hát*), végül pedig diskurzusjelölő.⁶

A *tehát*()hogya összetett kapcsolóelem létrejöttének folyamatában fontos tényező – a jelen dolgozat szűkebb témájával összefüggésben –, hogy maga a *tehát* is rendelkezik diskurzusjelölői funkcióval, és ez a funkció az újmagyar korban már egyértelműen adatolható. (Fontos ugyanakkor, hogy az egyes funkciók között nem húzhatók éles határok; esetenként a szinkrón nyelvhasználatban is kimutatható a *tehát* diskurzusjelölői használatában is a következtető jelleg.) Kugler (2017: 856) felfogása szerint a *tehát* esetében sémakiterjesztés történt, vagyis ez az elem a szinkroniában már nem egyszerűen következtetést jelöl, hanem „a következtetési folyamatokkal elérhető többféle mentális objektum bevezetésére szolgál, például értelmezés, kiértékelés, magyarázat, át- vagy újrakonstruálás átfogalmazással, öszszefoglalással”. A korpuszadatok tanúsága szerint a *tehát* a leggyakoribb következtető mellérendelő kötőszó (Kugler 2017: 857); ez a gyakoriság lehetett a grammatikalizációs folyamat alapja – és egyben következménye is, hiszen a jelentés általánosabbá/grammatikaiabbá válásával az adott nyelvi egység egyre több szerkezetben fordulhat elő. A grammatikalizáció szempontjából ugyanakkor a gyakoriság mellett a *tehát* szerkezetének mai átláthatatlansága, illetve egység státusza, valamint a *hát* korábban említett diskurzusjelölői funkciója is fontos.

Összevetésként érdemes megemlíteni, hogy a második leggyakoribb következtető kötőszó az *ezért*, amelynek morfológiai szerkezete (*ez* + *-ért*) jobban átlátható, funkciója pedig erősebben kötődik az oksági viszonyhoz (tipikusan kiváltott, előidézett okozatot vezet be), így ennek az elemnek a jelentése kevésbé absztrahálódott. Ezzel szemben a *tehát* ritkábban vezet be kiváltott, előidézett okozatot/következményt: tipikusan összetettebb következtetési folyamatokat jelöl, illetve bővebb kifejtést vezet be (Kugler 2017: 872). Vagyis a két leggyakoribb következtető mellérendelő kötőszó között olyan funkcióbeli megoszlás mutatható ki, amely kedvez a *tehát* diskurzusjelölővé válásának.

Mindezek alapján a *tehát* grammatikalizációjának folyamata sematikusan a következőképpen írható le:

⁵ Ez is alátámasztja azt a korábban már említett megállapítást, hogy a grammatikalizáció nem jelent szemantikai kiüresedést.

⁶ A *hát* ebből a szempontból sokat kutatott kifejezés. D. Máta Mária (1991: 417) kimutatta például, hogy már a *Szabács viadala*-ban előfordul mind időhatározószói („Halalth és vallottak *hat* nemellýek”), mind – a tanulmány terminológiáját követve – „töltelékshói” („Mert Ež ... lwn nalok *hat* twkellertes”) funkcióban; emellett Gósy Mária (2005: 97) pszichonlingvisztikai értelemben vett töltelékshóként, Németh T. Enikő (1998) pragmatikai kötőshóként, Schirm Anita (2008) pedig diskurzusjelölői szerepkörben vizsgálja a szóban forgó elemet.

1. helyhatározószó > 2. időhatározó-szó (alárendelő tagmondatok időviszonyait jelölve) > 3. következtetést kifejező (mellérendelő) kötőszó > 4. diskurzusjelölő.

A továbbiakban (az első használatot kivéve, amelyre nincs adat) minden említett fázisra hozok példát az Ómagyar Korpuszból (ÓMK), a Történeti Magánéleti Korpusz (TMK) ó- és középmagyar kori adataiból, valamint az újmagyar kori szövegelemleket tartalmazó Magyar Történeti Szövegtárból (MTSZ).⁷

1) A *tehát* helyhatározószói eredete az ómagyar korra már elhomályosult, azonban feltételezhető, hogy a helyhatározószói jelentés a *hát* megfelelő jelentéséhez hasonlóan volt értelmezhető (hiszen a *hát*-nak ezt a jelentését nyomatékosította a mutató névmástői **ta-* ~ **to-* előtag). Schirm (2008: 189) az alábbi példát hozza a mutató névmási, illetve helyhatározószói eredetre:

- (1) Jutánk egy szép mezőre, *hát* a mezőn vannak igen magas fák. (Evang. I. 274)

Az (1) példában megjelenő *hát* jelentése Schirm Anita értelmezése szerint: 'ott, azon a helyen'.

2) Időhatározói szerepben, illetve 'akkor' jelentésben való előfordulásaira több ómagyar kori példát is találunk:

- (2) Azért, hogy Achior megismerje, mert megcsal minket, menjünk fel a hegyekbe, és midőn ő hatalmasok megfogatandnak, *tehát* azonokkal törrel általverettetik, hogy tudja minden, hogy Nebukadnezár földnek istene, és tőlétől megválván egyéb nincs. (ÓMK, BécsiK)

A (2) szövegrészletben a *tehát* 'akkor' jelentésben szerepel (szoros összefüggésben az „és midőn”-nel kezdődő tagmondat). Az újmagyar korra ez a jelentés már alig adatolható; ehelyett a vizsgált korpuszok tanúsága szerint a kötőszónak egy másik, újabb használata erősödik meg, amely feltehetően az 'akkor' jelentésből absztrahálódott: ekkorra a *tehát* elem inkább feltételes szerkezetekben ('ha' – 'akkor' konstrukcióban) jelenik meg, és a feltétel teljesülését követő jelenet bevezetésére szolgál. Erre a használatra mind a TMK-ban, mind az MTSZ-ben találtam példákat. Az alábbi, (3) részlet a középmagyar korban szokásosnak feltételezhető használatot szemlélteti:

- (3) A kést az ördög adta neki, három miatyánkot, három krédót és három Ave Mariát mondjon rá, ha a kés tisztán marad, *tehát* el nem vész, ha pedig megrozsdásul, *tehát* elvész, vagy elveszett. (TMK, 1653)

Az ilyen használat újmagyar kori továbbélését mutatja a (4) és az (5) példa:

- (4) Ha pedig attól még ment vagyok, *tehát* ments-meg engemet még tovább-is. (MTSZ, 1773)
- (5) A ' Juh, az ő közönséges folyása fzerént, a' 20. vagy 22. hétig, ellőfsen, vagyis hafalfan fzikott jární. Hogyha ezen a' fzikott időn kívül előbb vagy későbben ellíkmeg; *tehát* igen erőtelen 's gyenge báránykái léfznek, mellyek nem magnak valók. (MTSZ, 1774)

⁷ A lekérdezések egyszerű keresések voltak, amelyek során értelemszerűen a *tehát* elemre kerestem rá.

Jól látható, hogy a *tehát* ezekben az esetekben abban a pozícióban szerepel, ahol ma a feltételes tagmondatkapcsolatokban (a 'ha' – 'akkor' konstrukcióban) az *akkor*-t használjuk: a fenti két példában a *tehát* helyére a szinkroniában az *akkor* helyettesíthető be. A *ha*-val és a *tehát*-tal kezdődő tagmondat között (az egyértelműen időhatározói funkciójú *tehát* elemet tartalmazó mondatokkal szemben) logikai viszony áll fenn: a két jelenet érvénye egymástól függ, és a *tehát*-tal kontextualizált jelenet érvénye a feltétel teljesüléséhez van kötve; a feltételként megkonstruált jelenet implikálja a másikat.

3) A következtető mellérendelő kötőszói szerepet szemlélteti az alábbi középmagyar kori részlet:

- (6) Egyebet nem tud a fatens, Rabutin miatt való futás előtt nyáron szülvén gyermeket néhai Beke Mártonné, annak alkalmatosságával hívatott bizonyos komákat, azok közül mondta a bábának néhai Beke Mártonné, hogy a szélső házbelit is hívja komának, de nem nevezte neve szerint, ki legyen az, akit hívjon, s a fatensnek háza is pedig a puszta templom helyéhez közel szintén szélről esvén akkoridőben, *tehát* a bába hívta a fatenst komának, nem pedig Veres Jánosnét, holott ötlet kellett volna hívni. (TMK, 1716)

A *tehát* 'vagyis, következésképpen' ebben a példában tagmondatokat kapcsol össze („de nem nevezte neve szerint” – „*tehát* a bába hívta a fatenst komának”), és azt explikálja, hogy az általa bevezetett tagmondat a korábbiak következményét fogalmazza meg.

4) A *tehát* diskurzusjelölői funkciójában is viszonylag korán megjelent:

- (7) Ne illessen *tehát* kegyelmed, édes bátyámuram, ennyi bosszúsággal, gyalázatos levelekkel, főképpen most atyámfiatól mely nehezen kell szenvednem, akitől jót várnék, mikor a feleségem halála miatt vagyok búban, gondolja meg kegyelmed! (TMK, 1650)

A *tehát* ebben az esetben nem tagmondatok közötti viszonyt jelez, hanem nagyobb diskurzusszegmenseket kapcsol össze, s a tagmondat éléről is elmozdul. Az ilyen, diskurzusjelölői használatra természetesen újmagyar kori adatokat is találunk:

- (8) Mindezeket *tehát* azért kívántam ide insertálni, hogy láthassák meg nagy jó uram, szolgabírák uraimék a parancsolatokat. (MTSZ, 1772)

A *tehát* funkciója a (8) példában sem csupán a következtetés, hiszen az oksági viszonyt az *azért* kötőszó önmagában is képes volna jelölni. Az adott szövegszakaszban a *tehát* első sorban diskurzusszervező szerepet tölt be, vagyis egy korábbi diskurzusszegmenst kapcsol össze az idézett mondattal. Egy másik példában ugyanez a következőképpen figyelhető meg:

- (9) Mit tfelekfzel a' te vezedelmedre vak dühöség? *Tehát*, hogy nyerhefs, az hadnak az inat el-veted? (MTSZ, 1773)

Ez esetben az *azért* utalószó nem jelenik meg a főmondatban (bár tartalmát a közbevetett célhatározói tagmondat kifejtji). A *tehát* itt is diskurzusjelölőként funkcionál, de az összekapcsolás mellett pontosítást, értelmezést is jelöl.⁸

Összegzésképpen a történeti adatok fényében elmondható, hogy a *tehát* esetében korán kialakult és konvencionálódott a diskurzusjelölői funkció. Úgy gondolom, hogy a *tehát*()hogya létrejöttét ez katalizálta – ahogyan az látható lesz, az együttállásaik esetében is gyakran előfordul a diskurzusjelölés mind a *tehát* (4.1.), mind a *tehát*()hogya esetében.

⁸ A (9) szövegrészlet emellett a közbeékeléssel előálló szomszédosságra is jó újmagyar kori adat. Ezt a jelenséget később, a 4.1. alpontban tárgyalom részletesebben.

3.2. A *hogy*

A *hogy* kötőszó az ősmagyar korban jött létre, ezért (a *tehát*-tal ellentétben) ez esetben nem áll rendelkezésünkre nyelvtörténeti adat a jelentésváltozási folyamat kezdeti szakaszainak a felvázolásához – így ezúttal nem korpuszadatokra, hanem a vonatkozó szakirodalom megállapításaira hagyatkozom.

A *hogy* eredetileg feltételezhetően kérdő névmás volt, majd mód- és állapothatározószóként, illetve vonatkozó névmási határozószóként (~ 'ahogy') használták – ez utóbbiból vált később (szófaji értelemben is) kötőszóvá (D. Máta 2003a: 229). Morfémaszerkezetében a **ha*- ~ **ho*- névmástő ismerhető fel, a -*gy* elem etimológiája azonban vitatott: a TESz.-ben említett lehetséges feltételezések egyike szerint az -*l* ablativusragból alakult ki az ősmagyar korban palatalizációval és affrikálódással (*l* > *ly* > *gy*), majd helyhatározói funkcióban való használatától (lásd: mai *hol*) alakilag is elkülönült a módhatározói használat, vagyis szóhasadás ment végbe. Ezt a hipotézist támaszthatja alá a TESz. álláspontja szerint az is, hogy az ÓMS-ben az adott elem kötőszói funkcióban, de még *les* formában (*hul*) szerepel. A szótár által elképzelhetőnek tartott másik lehetséges magyarázat szerint a *hogy* egy finnugor denominális névszóképzőre visszavezethető -*gy* névszó-, illetve névmásképzővel azonos – ami azt jelenti, hogy a *hogy* eredetileg ragtalan névmás volt, csak határozói szerepben vált határozószóvá.

A *hogy* grammatikalizációjának stádiumai Haader (2003: 263) alapján – és funkcionális kognitív szemléletű értelmezéssel – a következőképpen képzelhetők el:

1) Kezdetben a *hogy* mondatkezdő pozícióban állt mód-/állapothatározói (másutt esetleg kérdő névmási) funkcióban, az őt követő mondatra vonatkozva:

(10) Látom. *Hogy* havazik!

2) A konstruáló figyelmének fókusza azonban az esemény módjáról gyakran magára az eseményre helyeződhetett át, ami a szerkezet átalakulását vonta maga után; a *hogy* ('hogy') azonban az ilyen típusú, módosult kifejezésekben is mód-/állapothatározói mondatrészként szerepelt:

(11) Látom, *hogy* havazik.

3) A mondatrészszerp idővel azonban elhalványodott. A megnyilatkozó számára a szó jelentése a (11)-hez hasonló szerkezetek egyre gyakoribbá válása folytán sematizálódott, így az adott elem szemantikai hálóján belül már nem a mód-/állapothatározói jelleg, hanem az alárendelő tagmondatkapcsolatokban megfigyelhető összekötő funkció vált meghatározóvá. Ezt a változást az motiválhatta, hogy a főmondatok jellemzően valamilyen mentális állapotot jelenítenek meg (Pléh 2013), amelyhez hozzátartozik az a főmondatban megnyitott, de részletezően ki nem dolgozott mentális tartomány, amelyet a mellékmondat kifejt (Kugler 2017). Az ilyen típusú jelentésabsztrahálódás – amelynek során egy alapvetően módra utaló elem alkalmassá válik arra, hogy mentális tartományokra (pl. a vélekedés módjára/tartalmára) is utaljon – más hasonló, mentális folyamatokat reprezentáló szerkezetek esetében is előfordul (a módosítószókra vonatkozóan lásd: Kugler 2015). A *hogy* ilyen funkcióban annyira gyakori, hogy gyakran el is hagyható – ahogyan eredetileg is jelöletlen volt ez a viszony:⁹

(12) Látom (azt), *hogy* havazik.

(13) Látom, havazik.

⁹ A szakirodalomban az ilyen értelmű *hogy* kötőszóra esetenként a *tartalmatlan kötőszó* terminust alkalmazzák (lásd pl. Hadrovics 1969, Haader 2000: 479). Ez a megnevezés azonban éppúgy nem szerencsés, mint a *szemantikai kiüresedés* kifejezés, hiszen – ahogyan ezt a jelen dolgozat is igyekszik alátámasztani – a *hogy* ebben a használatában sem tekinthető tartalmatlan elemnek.

A példák egyúttal arra is rámutatnak, hogy a *hogy* újabb funkcióinak kialakulása nem jár(t) együtt a korábban kialakult funkciók megszűnésével: a különböző használatok egymás mellett élnek a szinkrón nyelvhasználatban.

A *tehát*-tal való kapcsolat szempontjából fontos megemlíteni, hogy a *hogy* alárendelő kötőszói funkciójában nem csupán tartalomkifejtő (vagy lényegi tartalomadó, vö. Hadrovics 1969, Haader 2000) mellékmondatokat, hanem célhatározói mellékmondatokat is bevezethet; ez utóbbi konstrukciók esetében épp a *hogy* tekinthető tipikus kötőszónak. (Ezt a használatot Haader 2000: 508 is a többitől elkülönítve tárgyalja.) Ilyen esetekben az is előfordulhat, hogy az összetétel mellérendelői értékű:

(14) Egyik pillanatban letérdelt, *hogy* később fegyvert fogjon rám. (Haader 2000: 508)

A megjelenített cselekvések közötti ellentétes viszonyt (a passzív, megadó letérdelést és az ezzel szemben álló aktív fegyverragadást) alapul véve a (14) a szembeállító ellentét megvalósulásaként értelmezhető.

A *hogy* célhatározói mellékmondatokat bevezető funkciója a *tehát* jelentéshálójából egyrészt az időbeliséggel köthető össze (hiszen mind a következményesség, mind a cél az időbeli egymásra következéssel függ össze), másrészt az általánosabb értelemben vett oksági viszonyhozható kapcsolatba (OK–OKOZAT/KÖVETKEZMÉNY, KIVÁLTÓ OK / ELÉRENDŐ CÉL stb.). Emellett a *tehát* és a *hogy* között asszociatív viszony létesülhet azáltal, hogy ezek a kötőszók mind a következtető mellérendelésben, mind a célhatározói alárendelésben tipikusan az okozat kifejtését, illetve (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL képi séma mint Gestalt alapján) az általánosabban vett célt vezetik be, majd ezt részletezi a kötőszók által kontextualizált tagmondat.

Az oksági viszonytal összefüggésben fontos megemlíteni, hogy a sajátos jelentéstartalmú mondatok közül a *hogy* a következményes jelentéstartalmú mondatok kötőszava (bár időhatározói mellékmondatok esetében a *míg* is megjelenhet). A célhatározói mellékmondatokkal kapcsolatban levezetett, időbeliségen és okságon alapuló összefüggésrendszer erre a mondatfajta is érvényes. Témám szempontjából ez a jelenség azért érdemel különös figyelmet, mert éppen ebben a mondatfajta jöhetett létre a tagmondathatárok eltolódásával az *úgy-hogy* összetett kötőszó (Haader 2000: 523–524), és ez analógiásan hathatott a *tehát*()*hogy* kialakulására is – amennyiben a *tehát* az első tagmondat végén áll, esetleg utána ékelődik közbe a *hogy*-gyal kezdődő mellékmondat. Ezzel a kérdéssel a dolgozat 4. alpontjában foglalkozom részletesebben.

3.4. Nyelvtörténeti konklúzió

Az előző alpontokban röviden felvázoltam a *tehát* és a *hogy* elemek jelentésváltozási folyamatait. Ez az áttekintés a két szó jelenkori viselkedésének feltárását, illetve a következő, 4. alpontban bemutatott szinkrón elemzést készítette elő.

A fentieket figyelembe véve megállapítható, hogy a vizsgált kifejezések legfontosabb önálló nyelvtörténeti változásai az újmagyar korra már lezajlottak. Emellett azt is láthattuk, hogy mind a *tehát*, mind a *hogy* képes az (időbeliségen alapuló) oksági viszony kifejezésére, mégpedig a következmény, illetve a következtetés oldaláról; ez a sajátosság nem csupán lehetővé teszi, hanem motiválja is a két elem összekapcsolódását. A *hogy* jelentésének nagyfokú absztrahálódása együtt jár azzal, hogy a kötőszó a szinkrón értelemben vett elsődleges funkciójában arra utal, hogy a kontextualizált tagmondat a tartalomkifejtés műveletét végzi el – éppen úgy, ahogyan a *tehát* is alkalmas a bővebb kifejtést tartalmazó tagmondat bevezetésére, valamint annak jelzésére, hogy a kontextualizált egység funkciója a részletezés, a pontosítás, illetve a bővebb kifejtés. A beszélő számára a megfelelő fokú konvencionáltság után feltehetően a diskurzusszervezés válik fontossá; nyelvi tevékenységét vélhetően nem

motiválja közvetlenül a nyelvészeti kategorizáció (vagyis az alá- és mellérendelő kötőszó-kategóriák) érvényesítésére való törekvés.¹⁰

A két kötőszó összekapcsolódásához hozzájárulhat, hogy a *tehát* helye (kontextualizálóként) a mondatban nem szigorúan kötött: ez az elem különféle pozíciókat vehet fel, így akár a tagmondat végére is kerülhet (utólagosan kontextualizálva az elemi mondatot a következtetés eredményeként vagy bővebb kifejtésként). Ez a sajátosság a tagmondathatár eltolódásával lehetőséget biztosít a *tehát* és a *hogy* összekapcsolódására, és egyúttal motiválja is az egység státusz kialakulását (illetve megszilárdulását), hiszen mindkét szó hasonló szemantikai műveletet végez el: a következtetést és – az ok-okozati viszonyról a mondat-szerkesztésre helyezve át a hangsúlyt – a mondat továbbfűzését jelzik.

Mindezek mellett a jelen kutatás szempontjából fontos a *tehát* diskurzusjelölői szerepe is, ugyanis ez hatással van a *tehát()hogy* kialakulására is (lásd 4.1.). A bevezetőben is említett feltételezésem az, hogy ez az összetett kapcsolóelem is diskurzusjelölő funkciót vesz fel – az ilyen használatát is vizsgálom az alábbiakban (lásd 4.2.).

4. A *tehát* és a *hogy* együttállásai

A következőkben a *tehát* és a *hogy* egymás mellé kerülésének különböző változatait elemzem korpuszadatok alapján.¹¹ Az elemzett adatok többségét a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ2) kérdeztem le; azokban az esetekben, amikor mégis valamely más adatbázisból származó adatot használtam fel, a példák után zárójelben megadom a forrásként használt korpusz nevének rövidítését. A vizsgálat kvalitatív: célom nem a lekérdezett mintában előforduló egyes konstrukciók számszerűsíthető jellemzőinek feltárása, hanem az, hogy a korpuszadatok alapján megállapításokat tegyek a vizsgált kötőszók összekapcsolódásának lehetséges motivációira vonatkozóan.

A keresésben a *tehát* szóalakra készítettem konkordanciát (760 977 találat), ezt szűrtem olyan szövegekre, amelyekben a keresett kifejezéstől eggyel jobbra *hogy* szóalak (a szó-faji elemzés szerint kötőszó) áll. Ilyen pozícióban a *hogy* a 11. leggyakoribb elem (a vesszőt is tekintetbe véve), a kötőszavak közül pedig a 2. leggyakoribb a *ha* után.¹² A *tehát* és a *hogy* összesen 6737 esetben fordul elő egymás mellett a korpuszban; a következő elemzésben szereplő példák az ezen előfordulásokat tartalmazó lista egy 250 elemű véletlen mintájából származnak.

A fent említett módszer alkalmazása során azonban – a keresés sajátosságaiból következően – nem volt módom tekintetbe venni azokat az eseteket, amikor a két szó között vessző (vagy esetleg utalószó és vessző) áll. A második keresés tehát az ilyen együttállásokra irányult: a *tehát*-tól három tokenen belül jobbra *hogy* kifejezést tartalmazó mondatokra kerestem rá, s az így kapott találati listából is egy 250 elemű véletlen mintát dolgoztam fel. Ez a minta olyan szerkezeteket tartalmaz, amelyekben a *tehát* és a *hogy* között egy vagy két szó, illetve vessző áll.

Ennek kapcsán ismételten érdemes hangsúlyozni, hogy a két elem közötti vessző megléte vagy hiánya, illetve az egybe- vagy különírás indikátor lehet arra nézvést, hogy a megnyilatkozó (az író vagy szóban elhangzott közlésből származó adat esetén a lejegyző) mennyire tekinti egy egységnek a szóban forgó kötőszó(ka)t, azonban ezek a szempontok alapvetően helyesírási kérdésként értelmezhetők, így önmagukban nem elégségesek a szerkezet grammatikai és szemantikai sajátosságainak értelmezéséhez.

¹⁰ Ezek a kategóriák a funkcionális kognitív nyelvészet felfogása szerint természetesen nem merev határokkal rendelkező, egymástól élesen elkülönülő kategóriák.

¹¹ A keresésbe nem vontam be a *hogy()tehát* sorrendű megjelenéseket, mivel ezek külön vizsgálatot igényelnének.

¹² A leggyakoribb elemek a névelők és a mutató névmások: az *ez*, az *itt* és az *azt*.

4.1. A kötőszók külön tagmondatokban szerepelnek

Az MNSZ2 korpuszában a két kötőszó, a *tehát* és a *hogy* gyakran különböző tagmondatok találkozásánál kerül egymás mellé. Az ilyen előfordulások egyik típusát illusztrálják a következő példák:

- (15) Nem gondolom *tehát*, *hogy* amit tizenhét-húsz évesen csináltam, az rossz volna [...]
- (16) Ma nagy nap van, ne akarjátok *tehát*, *hogy* rossz szájjal kelljen berúgnotok.
- (17) Nem állítható *tehát*, *hogy* a titkosszolgálatot felügyelő miniszter hivatalában [...]
- (18) Nem meglepő *tehát*, *hogy* a szaporodásuk is rendkívül sokféle.

Ilyenkor a *tehát* utólag kontextualizálja az elemi mondatot úgy, hogy a teljes megnyilatkozás a korábbiak részletesebb kifejtését adja. Ez lehet következtetési folyamatok eredménye is, de a kötőszó a (15)–(18) példákban nem a következtetés alapját képező indíciumot és az abból levonható következtetést kapcsolja össze, hanem elsősorban diskurzusszervező szerepet tölt be: a konstruáló ezzel teszi explicitté a mondatnak a korábbi diskurzusszegmensekhez való viszonyát, vagyis a *tehát* adott esetben következtetést vagy részletezést, kifejtést, illetve pontosítást vezet be. Az ilyen típusú kontextualizáló kifejezések mind tagmondatkezdő, mind -záró pozícióban megjelenhetnek (Imrényi 2017: 745–746, 751–752).

A *tehát* után következő *hogy* ezekben a megnyilatkozásokban a *tehát*-ot tartalmazó tagmondat lényegi tartalomadó (vagy tartalomkifejtő) mellékmondatát vezet be. Az ilyen esetek jól elkülönülnek a *tehát*()*hogy* lehetséges összetett kötőszót tartalmazó kifejezésektől, hiszen az elemek ekkor más-más tagmondatokhoz tartoznak. Azonban érdemes felfigyelni arra, hogy a (15)–(18) példákban megfigyelt szórendnek is szerepe lehet a *tehát*()*hogy* kialakulásában és lexikalizálódásában – egyrészt mivel az ilyen kifejezésekben a *tehát* és a *hogy* gyakran kerül egymás mellé, másrészt pedig azért, mert a kötőszók együttesen vezetnek be egy következtetést megfogalmazó-kifejtő gondolatot. A konvencionáltság nagyobb mértékét alátámasztja, hogy ilyen típusú együttállást már az újmagyar korban is találunk. Például:

- (19) A' moftani Tsáfzári és Királyi Rendelésben pedig az illetén akadályokrúl épen nintsen befzéd. Nem fzükséges *tehát* *hogy* felölök többet fzőljak. (MTSZ, 1783)

Ennek a típusnak egy változata az az eset, amikor csak az utalószó és a *tehát* vagy önmagában csupán a *tehát* reprezentálja a mellékmondatot megelőző teljes tagmondatot:

- (20) *Tehát* azt, *hogy* a mezei leltárt meg kell téríteni, úgy gondolom, a képviselő úrnak, aki évekig a mezőgazdaságban dolgozott, pontosan tudnia kell [...] (MNSZ2)
- (21) A Kúria döntése alapján *tehát* a szerződés semmis! Kérem, nézze meg ezt: *tehát* [azt], *hogy* a szerződés semmis. (MNSZ2)
- (22) Iszonyú érdekes ezekben az embereken, mind a kettőben, *hogy* őket a tudás érdekli. *Tehát* [az,] *hogy* mindenről minél többet, minél egzaktabbul, minél precízebben tudjanak. (MNSZ2)

A (20) példában szerepel utalószó és vessző is, a (21)-ben csak a vessző jelzi, hogy a lejegyző tudatosan elkülöníti egymástól a tagmondatokat, míg a (22)-ben sem utalószó, sem vessző nem jelenik meg a *tehát* és a *hogy* között. Ez – illetve az, hogy a szögletes zárójelben közölt kiegészítés lehetséges, de nem szükséges – azzal függ össze, hogy a *tehát* a

szóban forgó példában diskurzusszervezői funkciót tölt be. Kontextualizálóként kezdő pozícióban fordul elő, de ez a kezdő pozíció adott esetben nem értelmezhető tagmondatkezdő helyzetként (hiszen nincs „saját” tagmondata a *tehát*-nak): a kötőszó a megnyilatkozás „teljes” folytatásának eléréséhez nyújt kontextuális utasítást (‘részletezés, bővebb kifejtés következik’), vagyis hatóköre tágabb, mint a mellérendelő kötőszó hatóköre.

A két kötőszó egymás mellé kerülésének ez a típusa – amelyet a (22) szövegrészlet is szemléltet – ugyancsak hozzájárul a *tehát*()*hog*y egység státuszának megerősödéséhez. Szóban természetesen az intonáció, illetve a szünettartás jelezheti a két elem különállását, de a (22) példában a vessző hiánya azt mutatja, hogy a két szemantikai egység közeledik egymáshoz. Erre a típusra a Magyar Történeti Szövegtárban is találunk példát:

- (23) Rólunk mondják, hogy váltót állítunk ki a szép mennyországra: ugyan kérem, mennyit ér a váltó a »szép földre«? De azt tudjuk, hogy a szép föld jég, por, füst, köd, semmi, *tehát* [azt,] *hog*y ez nem lehet cél; a másikat ugyan nem láttuk, de tudjuk, hogy kell léteznie, s elévülhetlennek, virágosnak, boldognak kell lennie, mert ez a cél, s a célnak kell léteznie, hogy érthető legyen a lét! (MTSZ, 1903)

Vagyis már a 20. század legelejétől adatható ez a használat, legalább azóta hathat a konvencionálódás folytán az összetett szó kialakulásának folyamatában.

A különböző tagmondatokban megjelenő kötőszók ugyanakkor nem csupán ilyen módon kerülhetnek egymás mellé: közbeékelődés is eredményezhet együttes előfordulást. Például:

- (24) Igaz magyar csak én vagyok, *tehát hog*y ki magyar még rajtam kívül, azt én mondom meg. (MNSZ2)

A *tehát* a (24)-ben mellérendelő következtető kötőszó, amely az első és a második tagmondat közötti mellérendelő viszonyt jelöli. Emellett ez az elem tagmondatának egyetlen előrevetett szavaként jelenik meg a közbeékelődés előtt: a példában a „hog y ki magyar még rajtam kívül” közbeékelés a „*tehát* azt én mondom meg” tárgyi mellékmondata.

- (25) A logisztika, a munkaerő, *tehát hog*y mondjam, a kereskedelem igen drága dolog lett. (MNSZ2)

A (25) példában egy teljes kontextualizáló tagmondat ékelődik be a mondatba, amely a metapragmatikai tudatosság (Verschueren 1999: 187–198, Tátrai 2017: 1045–1053) viszonylag magas fokát jelzi, hiszen a megnyilatkozó reflektál saját megnyilatkozó tevékenységére, illetve annak nehézségére. A metapragmatikai jelzésben a *hog*y kérdő névmásként fordul elő, így a (25) nem tartozik szorosan a vizsgálandó együttállások közé.

4.2. A kötőszók egyazon tagmondatban szerepelnek

A Magyar Történeti Szövegtár újmagyar korból származó adatai (31 példa) között nem találtam olyan megnyilatkozást, amelyben a *tehát* és a *hog*y ugyanabban a tagmondatban fordul elő, így ez esetben csak az MNSZ2 adataira támaszkodhatom.¹³

Az MNSZ2 alábbi megnyilatkozás-részletében a *tehát*()*hog*y egyértelműen összetett kötőszóként értelmezhető:

¹³ Az MTSZ adatai közül esetleg a (23)-ban idézett példát lehet határesetként értelmezni, ha nem elliptikus kifejezésként (*tehát* [azt,] *hog*y), hanem összetett kötőszóként tekintünk a benne megjelenő *tehát*()*hog*y kapcsolatra, vagyis a tárgyi alárendelés helyett a felsorolást követő újrafogalmazás, következtetés bevezetésére szolgáló kapcsolóelemként ragadjuk meg az adott kifejezést. Hasonlóan határesetnek tekinthető az MNSZ2-ből származó (22) példa is, amennyiben a részletezés műveletének jelzését ismerjük fel a *tehát*()*hog*y-ban.

- (26) Ugyanez az érvelés – *tehát hogy* az alkotmányozók mit akartak valójában mondani –, eltérő következtetésre vezet (MNSZ2)

A (26) példában az együttállás nem közbeékelődés eredménye. Mindkét kötőszó tartalomkifejtést, pontosítást vezet be: a szerkezet az érveléshez kapcsolódó részletesebb kifejtést vetíti előre, ezért nem egészíthető ki utalószóval olyan módon, hogy egy elliptikus főmondat rekonstruálásaként válhasson értelmezhetővé (*tehát az* [?alaptag], *hogy...*).¹⁴ A *tehát* és a *hogy* itt már együtt, egyazon tagmondatot kontextualizálja.

A (26) példa elvezet bennünket az együttállásoknak ahhoz a csoportjához, amelyben a két kötőszó ugyanabban a tagmondatban szerepel. Egy ilyen esetet szemléltet a (27) példa:

- (27) Mondhatom, hogy van egy célja, *tehát hogy* nemcsak úgy alakult egy hálózat, ahova úgy írogatunk [...] (MNSZ2)

A (27)-ben nem rekonstruálható tartalomkifejtést kívánó *tehát* kötőszós főmondat: a mondat nem értelmezhető úgy, hogy a *tehát* egyedül képvisel egy tagmondatot (vagyis nem ragadható meg például a „*tehát* arról van szó, *hogy* [...]” kevésbé kifejtett formájaként). Adott esetben a két kötőszó együttes használatára a *tehát* előtti teljes tagmondat kifejtésének, pontosításának explikálásaként érdemes tekinteni. A kötőszók egy tagmondathoz tartoznak, és egy-egyként vesznek részt a diskurzusszervezésben, illetve a tartalomkifejtés bevezetésében. Hasonló eseteket mutat be az alábbi két példa is:

- (28) Nem az a célja egy ilyen szabályozásnak, hogy a brutalitás bemutatását mellőzzük. *Tehát hogy* egy társadalomban létezik bűnözés, létezik brutalitás, akkor én nem vitatom, sőt indokoltnak tartom, hogy [...] (MNSZ2)
- (29) Lehet csalódnni ezzel a dologgal kapcsolatban, *tehát hogy* azt gondolod, hogy szép lesz, jó lesz és aztán rossz tapasztalataid vannak [...] (MNSZ2)

A (28)-ban a mondat elején kerül egymás mellé a két kötőszó. Ez azt jelezheti, hogy a korábbiakhoz képest kevésbé szoros a kapcsolat az első mondat és a *tehát hogy*-gyal bevezetett második mondat tartalma között. A téma az első mondat mellékmondatának birtokos jelzőjeként megjelenő *brutalitás*, a *tehát hogy* pedig a megnyilatkozó ezzel kapcsolatos véleményének részletesebb kifejtését vezeti be a mondaton belül tulajdonképpen kataforikus funkciót is betöltve. Hasonlóképpen, a (28) példában is azt látjuk, hogy a *tehát hogy*-gyal bevezetett tagmondat(ok) az első tagmondatban kifejezett *csalódás*-t fejt(i) ki részletezően.

Az eddig felvezetett gondolatmenettel kapcsolatban még egy aspektust tartok át gondolásra érdemesnek. Mindkét idézett szövegszakasz valószínűsíthetően spontán vagy félspontán, esetleg ezeket imitáló diskurzusból származik: a (28) esetében erre utal a széttartó mondatszerkesztés (az *akkor*-ral), a (29) pedig a korpuszinformációk szerint interjúrészlet. Egy interjú készülhet írásban vagy szóban, és lehet utólag megszerkesztett szöveg is, így nem állítható biztosan, hogy egy szóbeli diskurzusból származik a részlet, illetve nem tudható az sem, hogy a rendelkezésre álló lejegyzett szövegben milyen változtatásokat eszközölt (és mit tartott meg) az esetleges szerkesztő. A (28)-ról pedig ennél is kevesebb információ áll rendelkezésre. Ugyanakkor mindkét példa a viszonylagos spontaneitás benyomását kelti, a spontán és félspontán beszédre jellemző eszközökkel él – ennyiben vizsgálható a korpuszadatok kapcsán a *tehát()*hogy diskurzusjelölőnek a szóbeliséggel való összefüggése. A spontán és félspontán beszédre egyaránt jellemző, hogy a beszélő az artikulációt a beszédtervezéssel átfedésben hajtja végre (beszédtervezési diszharmónia). A megnyilatkozóknak egyrészt időre van szüksége ahhoz, hogy mondanivalóját meg-, illetve újrafogalmazza, s

¹⁴ Esetleg a *tehát az az érvelés, hogy* kidolgozás volna lehetséges, ez azonban kijelölő jelzői szerkezetben konstruálódna meg.

erre a viszonylag hosszú *tehát()hog*y kimondása alkalmas; másrészt éppen olyan kognitív folyamatokat hajt végre (pl. következtetés, részletezés, pontosítás, értelmezés), amelyeket a *tehát()hog*y szókapcsolat is jelöl. Ennyiben tartom adaptálhatónak a pszicholingvisztikai megközelítést (vö. Gósy 2005: 95–98, amely szerint a *tehát()hog*y a „töltelékszók” kategóriájába sorolható) egy funkcionista elemzésben. Ugyanakkor alapvetően eltér a két felfogás, hiszen a pszicholingvisztikai álláspont szerint az ún. töltelékszavak „az elhangzottak tartalmához nem járulnak hozzá” (Gósy 2005: 115), míg a funkcionális kognitív megközelítés a nyelvi jeleket mindig funkcionáló nyelvi elemekként definiálja (Tolcsvai Nagy 2017b: 211).

Az ilyen funkcionális-pragmatikai (diskurzusjelölői) használatra példa a (30) is, amelyben a megnyilatkozó a metapragmatikai tudatosság magas fokán egy közbevetéssel reflektál a saját mondat szerkesztésére is (noha a közbevetés elsősorban a „ki van számolva, meg van nézve” szerkezetekre vonatkozik):

- (30) *tehát hogy* erről tudunk, ki van számolva, meg van nézve – bocsánat a magyartalan fogalmazásért –, *tehát hogy* ez kimutatható dolog, hogy itt nagyon erőteljes gyermekességi adó jelentkezik a jóléti rendszerben (MNSZ2)

Mindazonáltal a *tehát()hog*y diskurzusjelölői funkcióban természetesen nemcsak a spontán beszélt nyelvben, hanem tervezett, írott szövegekben is megjelenhet: a funkció medialitástól függetlenül konvencionalizálódott. Vagyis „a *tehát* és a *hog*y kötőszó az általuk jelölt művelet (tartalomkifejtés) alapján funkcionálisan annyira szorosan összetartozik, hogy ezt a megnyilatkozók a formai oldalon is megjelenítik azáltal, hogy egybe is írják őket” (Kugler 2017: 869). Az MNSZ2-ben az egybeírt formára mindössze két példa fordul elő, mindkettő informális: a spontaneitást sokszor utánzó hozzászólás. A Google azonban 723 találatot ad az egybeírt *tehát hogy* kifejezésre, amelyek többsége (szintén informális és a spontaneitás látszatára törekvő stílussal jellemezhető) kommentekben, fórumhozzászólásokban, személyes blogokon fordul elő. Például az egyik fórumhozzászóló így kérdez vissza egy megoldási javaslatra:

- (31) *Tehát hogy* töröljem le az egész cuccot, töltsen le újra? (Google)

Egy blogszerző pedig a következőképpen fejt ki a figyelemfelhívó posztcímet (*Függő lettem*), egy kisebb kitérő után visszatérve a tárgyra:

- (32) *Tehát hogy* ja. Elkezdtem nézni olyan másfél héttel ezelőtt, és ma befejeztem a második évadot. (Google)

A két számadat, az MNSZ2 és a Google találatai közti különbség azt mutatja, hogy a kereshető tartalom sokkal gyorsabban frissülő és bővülő Google már jelzi az egybeírt forma elterjedését. A kodifikáció láthatóan még nem érte el a formális stílusréteg szövegeit: az összetétel feltehetően még nem konvencionalizálódott elég nagy mértékben. A két tag együttes funkcionálása azonban enélkül is megállapítható.

5. Összegzés

A dolgozatban kísérletet tettem arra, hogy igazoljam a *tehát()hog*y összetett kapcsolóelem létrejöttét, illetve a funkcionális kognitív nyelvészet megállapításait alapul véve feltárjam, milyen grammatikalizációs folyamatok vezettek a szóban forgó nyelvi egység kialakulásához. A *tehát* és a *hog*y kötőszókat elemezve megállapítottam, hogy mindkét komponens képes okozati viszony (illetve általánosabban az OKSÁGI VISZONY kategóriájába tartozó reláció) jelölésére (a *tehát* tipikusan következtető mellérendelő kötőszóként, a *hog*y célhatározói mellékmondat kötőszóként, illetve következményes, sajátos jelentéstartalmú mellékmondat kötőszóként), illetve a begyakorlottságuk következtében (ahogyan az a kötőszavakra jel-

lemző) mindkét kifejezés jelentése erősen sematikus. Ez a sematikusság a *hog*y esetében azzal jár együtt, hogy a kötőszó a mondatfajták széles körében képes alárendelő kapcsolatot jelölni, s pusztán a tartalomkifejtés műveletét jelzi, a mellékmondatot a főmondatban megnyitott fogalmi tartomány részletezőjeként, kifejtőjeként kontextualizálja. A *tehát* esetében a sematikusság azzal függ össze, hogy a következtető mellérendelést jelölő elemből általában a következtetési folyamatokon keresztüli elérés jelölésére alkalmas kötőszóvá vált (akár magyarázó mellérendelő viszonyban is jelezheti a feltehető, kikövetkeztethető ok részletezését), valamint értelmezést, kiértékelést, összefoglalást is bevezethet. Mindezek a funkciók összefüggenek az át-, illetve az újrakonstruálás jelenségével, s ez az összefüggés vezethetett a *tehát* diskurzusjelölői funkciójának kialakulásához.

A két kötőszó együttállásainak vizsgálata során amellet érveltem, hogy azok az esetek, amikor különböző tagmondatokhoz tartozva válnak szomszédossá, a gyakori együttes előfordulás révén erősíthetik, illetve motiválhatják összekapcsolódásukat. Megállapítottam, hogy a *tehát*-ot tartalmazó tagmondatok eltérő mértékben tekinthetők kifejtettnek: míg egyes tagmondatokra viszonylag nagyfokú explicités jellemző, addig más tagmondatok esetében az elemi mondatot a kifejezésben egyedül a *tehát* kötőszó képviseli. Az ilyen mondatokban a két kötőszót (komponenst) egyre inkább együtt, a tartalomkifejtés (értelmezés, részletező kifejtés, összefoglalás, pontosítás) műveletének jelölőjeként, összetett kötőszóként értelmeztem. Mind ezt párhuzamba állítottam a tagmondat, illetve a mondat korábbi diskurzusszegmenseihez való kapcsolódással is – azt feltételezve, hogy a *tehát*()*hog*y nemcsak tagmondatok, hanem nagyobb szintaktikai egységek közötti műveleteket is jelölhet.

Az összetett kötőszót a beszédtervezésben és a diskurzusszervezésben betöltött szerepe miatt bizonyos esetekben diskurzusjelölőként is értelmezhetőnek tartom. Ez a funkció a *tehát* esetében már évszázadok óta adatható, a *hog*y kötőszóra azonban nem jellemző az ilyen használat. Ebből kiindulva feltehető, hogy a *tehát* diskurzusjelölői funkciója katalizálta a *tehát**hog*y lexikalizációját, illetve diskurzusjelölői funkciójának kialakulását. Ugyanakkor az összetett *tehát**hog*y kötőszó elsődlegesen nem az inferencia jelölésére, hanem a részletezés, magyarázó kifejtés bevezetésére szolgál; ez a funkció a *tehát* következtető kötőszó esetében grammatikalizációs folyamatok eredményeként jött létre, a kifejtés, részletezés pedig a *hog*y kötőszó jelentésszerkezetének is részét képezi. Vagyis az összetett *tehát**hog*y kötőszó emergens alakulata a diskurzusjelölői funkcióban is elkülönözésként értékelhető a *tehát* (alapvetően inferenciajelölő) diskurzusjelölőhöz képest. Az elemzett adatok ismeretében megállapítható, hogy a *tehát**hog*y nem csupán a spontán beszédben a hezitálás idejét kitöltő „töltelékszó”, hanem több más funkcióval is rendelkező kontextualizáló kifejezés.

Források

MNSZ2 = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>

MTSZ = *Magyar Történeti Szövegtár*. http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

ÓMK = *Magyar Generatív Történeti Szintaxis*. <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>

TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TMK = *Történeti Magánéleti Korpusz*. <http://tmk.nytud.hu/index.php>

Hivatkozott szakirodalom

Balogh Judit 2000. A kötőszó. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 270–276.

Dér Csilla Ilona 2005. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/der/diss.pdf> (Utolsó elérés: 2018. dec. 5.)

- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona 2009. Mik is a diskurzusjelölők? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 209–215.
- D. Máta Mária 1991. A határozószók. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 401–432.
- D. Máta Mária 2003a. Ósmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 204–233.
- D. Máta Mária 2003b. Ómagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 393–428.
- D. Máta Mária 2003c. Középmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 632–661.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Haader Lea 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 477–534.
- Haader Lea 2003. Ósmagyar kor. Mondattörténet. Összetett mondat. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 260–266.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Imrényi András 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 664–760.
- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 67–76.
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 275–277.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2017. Összetett mondat. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 806–895.
- Kugler Nóra – Simon Gábor 2017. A felismerőképesség határán – az összetett szó mint emergens szemantikai konstrukció. In Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Összetételek és nyelvtan-írási modellek*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 95–131.
- Kurucz Réka 2019. *A tehátogy kötőszó*. Alapszakos szakdolgozat. Kézirat. Budapest: ELTE BTK.
- Langendonck, Willy van 2007. Iconicity. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 394–418.
- Németh T. Enikő 1998. A *hát, így, tehát, mert* kötőszók pragmatikai funkciójának vizsgálata. *Magyar Nyelv* 94(3): 324–331.
- Oravecz, Csaba – Sass, Bálint – Váradi, Tamás 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In *Proceedings of LREC 2014*.
- Pléh Csaba 2013. A társas tudás megjelenése a grammatikában. In Kugler Nóra – Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *A megismerés és az értelmezés konstrukciói. Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 137–143.
- Sass Bálint – Simon Eszter 2012. Nyelvtudomány és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*: 243–264.
- Schirm Anita 2008. A *hát* diskurzusjelölő története. *Nyelvtudomány* III–IV: 185–201.
- Schirm Anita 2009a. A diskurzusjelölővé válás folyamatáról. In Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és világnyelv. MANYE XVIII*. Budapest: MANYE – Balassi Intézet. 895–901. http://schirmanita.hu/Schirm_Anita/Publikaciok_files/a_diskurzusjelolove_valas_folyamatarol.pdf (Utolsó elérés: 2019. dec. 22.)
- Schirm Anita 2009b. Partikula és/vagy diskurzusjelölő? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 304–311. http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/7793/1/schirm_partikula_es_vagy_diskurzusjelolo.pdf (Utolsó elérés: 2018. dec. 5.)
- Sweetser, Eve E. 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. In Axmaker, Shelley – Jaisser, Annie – Singmaster, Helen (eds.): *Berkeley Linguistics Society 14. General Session and Parasession on Grammaticalization*. Berkeley: Berkeley Linguistics Society. 389–405.

- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 899–1058.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. Bevezetés. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 23–74.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Jelentéstan. In Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 207–466.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London: Edward Arnold – New York: Oxford University Press.

SZILÁK FLÓRA
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szilak.flora@gmail.com